

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Χ. ΛΙΑΝΟΣ ΛΙΑΝΤΗΣ

ΑΓΙΟΙ ΤΟΥ ΘΕΟΥ, ΘΕΡΑΠΟΝΤΕΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

*Θρησκεία, Διπλωματία και Πολιτική
στη διαδικασία γενέσεως εθνικών προτύπων*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ κ.κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄

Ευστάθιος Χ. Λιανός Λιάντης,
Άγιοι του θεού, θεράποντες του έθνους

© 2018, Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ & Ευστάθιος Χ. Λιανός Λιάντης
Τυπογραφική διόρθωση: Αρετή Μπουκάλα
Σχεδιασμός & σελιδοποίηση: Βίβιαν Γιούρη

Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ
Ξενοκράτους 48, 106 76 Αθήνα,
τηλ. 210 7231271, fax 210 7254629
www.potamos.com.gr, info@potamos.com.gr

ISBN 978-960-545-121-9

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κηρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΑΘΗΝΑ 2018

*αὐτός τε γὰρ Ἕλλην γένος εἰμὶ τῶρχαϊον, καὶ ἀντ'
ἐλευθέρης δεδουλωμένην οὐκ ἂν ἐθέλομι ὄρᾱν τὴν
Ἑλλάδα*

Αλέξανδρος Α΄ ο Φιλέλλην (Ηρόδοτος, Ιστορίαι)

*εὗροις δ' ἂν ἐπιῶν πόλεις ἀτειχίστους, ἀγραμ-
μάτους, ἀβασιλεύτους, ἀοίκους, ἀχρημάτους,
νομίσματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καὶ
γυμνασίων· ἀνιέρου δὲ πόλεως καὶ ἀθέου, μὴ
χρωμένης εὐχαῖς μηδὲ ὄρκους μηδὲ μαντεῖαις μηδὲ
θυσίαις ἐπ' ἀγαθοῖς μηδὲ ἀποτροπαῖς κακῶν οὐ-
δεῖς ἔστιν οὐδὲ ἔσται γεγονῶς θεατῆς*

Πλούταρχος, Ηθικά

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. Ιερωνύμου Β΄	10
Εισαγωγή	13
A. Γρηγόριος Ε΄. Ο εωθινός μάρτυρας της Παλιγγενεσίας	23
1. Οι πρώτες κινήσεις προς αγιοκατάταξη	31
2. Οι εορτές της Πεντηκονταετηρίδας και η μετακομιδή του λειψάνου	36
Ιδεολογικές τάσεις και διπλωματικές στοχεύσεις	36
Η οθωμανική εμπλοκή	42
Η ανακομιδή από την Οδησό	46
«Ως ευ παρέστης ημίν Παναγιώτατε Οικουμενικέ Πατριάρχα»	47
Η αυτοψία του λειψάνου και τα επακόλουθα	54
3. Ο Ιωακείμ Γ΄ και η μνήμη του Γρηγορίου	61
4. Η καθιέρωση της τιμής του Ιερομάρτυρος	65
Πολιτική και εκκλησιαστική κατάσταση της περιόδου	65
Η Ενδημούσα Σύνοδος των Αθηνών και η Πράξις Αναγνωρίσεως	71
Οι αντιδράσεις	86
5. Μεταγενέστερες κρίσεις	104
B. Χρυσόστομος Σμύρνης. Ο δειλινός Νυμφίος της Ιωνίας	114
1. Ο αντίκτυπος του μαρτυρίου	121
2. Κινήσεις και απόψεις για την αγιότητα του Χρυσοστόμου	125
3. Η εν Αγίοις συναρίθμησης	129
Επιλογικά	142
Βιβλιογραφία	147

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
κ.κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄

Το ανά χείρας βιβλίο με τον πολύσημο τίτλο του μας υποβάλλει δύο εκδοχές· η πρώτη ότι η βάση της Εκκλησίας, που είναι το Μαρτύριο, υφίσταται το ίδιο ισχυρή σε όλους τους αιώνες της επίγειας παρουσίας Της και, η δεύτερη, ότι αυτή η βάση στο διάβα του χρόνου εμπλουτίζεται διαρκώς με περιεχόμενα, προσεγγίσεις και φορτία που υπαγορεύει η συγκυρία. Και υπ' αυτήν την έννοια η πρώτη και η δεύτερη εκδοχή συμπίπτουν απολύτως· χρόνος γαρ ευμαρής.

Μαρτυρήσωμεν τη αληθεία διά τους μάρτυρας. Τι είναι, όμως, αυτό που κατ' αντικείμενον διασφαλίζει την αλήθεια μιας προσεγγίσεως; Είναι οι προσωπικές περιπτώσεις. Τα παραδείγματα που δίδουν μία μορφή τελικής διασαφήσεως.

Η Εκκλησία στις δυσμενείς εκατονταετίες που ο λαός μας βίωσε τη δουλεία, κύριο έργο είχε την υπόδειξη της αλήθειας και του δέοντος μέσω της αναδείξεως προτύπων. Γι' αυτό, οι Άγιοι και οι Ήρωες –ακραίες και ολοκληρωμένες μορφές του δέοντος– αποτελούν μόνιμους φορείς του διαλόγου ανάμεσα στον πιστό λαό και την Εκκλησία του. Δημιουργείται, έτσι, αυτή η ακατάλυτη σχέση όπου η Εκκλησία καταφεύγει στον λαό Της και ο λαός αντίστοιχα στην Εκκλησία του. Η Εκκλησία προτείνει πρότυπα Αγίων και ο λαός πρότυπα Ηρώων, τα οποία συχνά ταυτίζονται,

όπως στις ευγενικές μορφές του Γρηγορίου Ε΄ και του Χρυσοστόμου Σμύρνης.

Οι εθνικές διηγήσεις, από τα άθλα της Πίστεως έως τα άθλα των μαχών, παρεμβαίνουν ως επιβοηθητικοί μηχανισμοί για την ανύψωση του λαού στο επίπεδο της πολιτικής χειραφέτησης, στο να καταστεί, δηλαδή, Έθνος. Οι αγιολογικές διηγήσεις είναι αυτές που χαρακτηρίζουν τις εποχές της Εκκλησίας. Έχουμε περιπτώσεις Αγίων, που ενώ η Ιστορία τούς αγνόησε, η λαϊκή ευσέβεια ανέδειξε περίλαμπρη την παρουσία τους. Αγνοημένοι Άγιοι που γίνονται προστάτες των Εθνών. Είναι οι κρυφές συλλαβές που πασχίζουν να αρθρώσουν την ταυτότητά μας.

Τα ζητήματα της ταυτότητας εκφράζονται σαν το τραγούδι. Ούτε ψεύδονται, ούτε υποδύονται, ούτε λαθεύουν. Αυτενεργούν μόνον, αναβλύζοντας. Η ψυχή και το τραγούδι δεν λειτουργούν με παροράματα. Η ψυχή, με κάποιον τρόπο, είναι ένα είδος ευφυΐας. Δεν χωρίζεται από αρετής γι' αυτό δεν φαίνεται πανουργία.

† Ο Αθηνών ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Β΄

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, υποστασιοποιημένη ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, έλαβε περιεχόμενο πολιτιστικό και ρόλο αφομοιωτικό κατά την ελληνοιστική εποχή και ταυτίστηκε με την καθ' Όμηρον θρησκεία αρχικά από την ιουδαϊκή γραμματεία και έπειτα από τους πρώτους μεγάλους θεωρητικούς του Χριστιανισμού. Παρά το ότι το όνομα Έλλην επικράτησε να δηλώνει για τους Βυζαντινούς τον οπαδό της παλαιάς θρησκείας, δεν έπαυσε η αντίληψη της ιστορικής συνέχειας του Γένους από την ελληνική αρχαιότητα. Ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης έγραφε τον 13ο αιώνα: «εν τω γένει των Ελλήνων ημών η σοφία βασιλεύει και ως εκ πηγής εκ ταύτης πανταχού ρανίδες ανέβλυσαν»¹ και ο Γεννάδιος Σχολάριος επιβεβαίωνε δύο αιώνες αργότερα: «Οι πατέρες ημών –Ελλήνων γαρ εσμέν παίδες– πολλώ πλείους ημών, και σοφώτεροι δε ουχ ημών μόνον, αλλά και σου και ει τις άλλος

1. Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης, «Του αιιδίμου Βασιλέως κυρού Ιωάννου Δούκα προς τον τε [γρ. ίσ. τον τότε] Πάπαν Γρηγόριον», Ι. Σακελλίων (έκδ.), *Αθήναιον*, Τόμ. Α', Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, Αθήνησιν 1872, σ. 373. Ο ιστορικός Α. Βακαλόπουλος σημειώνει σχετικά με την επιστολή στον Πρόλογο του 9' τόμου της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού* (Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού): «Η παρατιθέμενη επιστολή του Ιωάννου Γ' Βατάτζη (1222-1254) προς τον πάπα Γρηγόριο 9' (1227-1241) είναι πολύ χαρακτηριστική για τις ιδέες που επικρατούν στους βασιλείς της Νίκαιας μετά το 1204. Έντονη είναι η ελληνολατρία και η εθνική ελληνική συνείδησή τους, που βαθμιαία ταυτίζεται με την Ορθοδοξία».

κοινωνεί σοι της δόξης, Πλάτων, Αριστοτέλης εκείνος, Πυθαγόρας, Αναξαγόρας, πολύς μεν φιλοσόφων εσμός, πολλά δε ρητόρων έθνη»².

Στην Οικουμενική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως η Χριστιανική ομολογία ήταν ο βασικός παράγοντας προσδιορισμού από το κράτος και έναντι αυτού³, ενώ η πολιτική ιδεολογία, όπως περιεγράφη συνοπτικά από την Κασσιανή στο Δοξαστικό Ιδιόμελο των Χριστουγέννων, ήθελε τις πόλεις «υπό μίαν βασιλείαν εγκόσμιον» και τα έθνη «εις μίαν δεσποτείαν Θεότητος»⁴. Βέβαια, εντός της Ορθοδοξίας ο Χριστιανισμός και ο Ελληνισμός συνομίλησαν δημιουργικά και κατέληξαν σε μιαν αμέριστη αρμονία και σύνθεση. Όπως παρατηρεί ο κορυφαίος των συγχρόνων θεολόγων π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ: «Πατερική Θεολογία και καθολικότητας, Ελληνισμός και ιστορικότητας αποτελούν τας συζύγους όψεις ενός μοναδικού και αδιαιρέτου δεδομένου»⁵.

2. Γεννάδιος Σχολάριος, «Διάλογος “Νεόφρων ή Αερομυθία”», L. Petit et al. (έκδ.), *Γενναδίου του Σχολαρίου άπαντα τα ευρισκόμενα*, Τόμ. III, Maison de la Bonne Presse, Paris 1928, σ. 13.

3. Η συνέχεια της βυζαντινής διοικήσεως στη νεώτερη Ελλάδα είναι εμφανής και στην ταύτιση του Χριστιανού με τον υπήκοο του κράτους στα πρώτα συνταγματικά κείμενα της Επανάστασεως. Στο Α' άρθρο της *Νομικής Διατάξεως της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος* (Νοέμβριος 1821) αναγράφεται: «Όσοι κάτοικοι της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν είναι Έλληνες», σ. 43. Ομοίως, στο Β' άρθρο του *Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος* (Φεβρουάριος 1822): «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν εισίν Έλληνες και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων», σ. 2. Στο ίδιο κείμενο, επίσης, σημειώνεται: «Άχι της κοινοποιήσεως των ειρημένων κωδικων αι πολιτικά και εγκληματακά διαδικασία βάσιν έχουσι τους νόμους των αιμνήστων Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων...», σ. 22.

4. Βλ. Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία*, Τόμ. Β', Ηράκλειο 2003, σ. 470.

5. Γ. Φλωρόφσκυ, «Η πορεία της Ρωσικής Θεολογίας», στο *Θεολογία, Αλήθεια και Ζωή*, Εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Η ΖΩΗ», Αθήνα 1962, σ. 32.

Η εδαφική υποχώρηση της Αυτοκρατορίας προς την Ανατολή δημιουργούσε σταδιακά μία πύκνωση της ελληνικότητας στις κρατικές δομές, την παιδεία και την πολιτική συνείδηση. Επιπλέον, έπειτα από την επικράτηση της εικονιστικής ελληνικής άποψης στην εικονομαχική έριδα η κυριαρχία του Ελληνισμού κατέστη πλήρης⁶. Ακολούθως, με το έργο του Μεγάλου Φωτίου ξεκίνησε η επανεισαγωγή της ελληνικότητας ως ταυτοτικής συνείδησης, η οποία συνεχίσθηκε στη λογοτεχνική παραγωγή της Άννας Κομνηνής, του Μιχαήλ και του Νικήτα Χωνιάτου, του Νικολάου Καβάσιλα, του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού και άλλων δομικών Βυζαντινών λογίων⁷. Είναι αυτή η περίοδος συγγραφών εντός της οποίας ο Σβορώνος είδε την απαρχή του φαινομένου όπου «ένας παλαιός λαός, με την προοδευτική του διαμόρφωση σε συντελεσμένο έθνος, ανανεώνεται και αποτελεί μια καινούργια ιστορική οντότητα, τον Νέο Ελληνισμό, δηλαδή το Ελληνικό έθνος»⁸.

Ειδικότερα, ο Γεώργιος Γεμιστός με τις ριζοσπαστικές ιδέες του για τη δόμηση ελληνικού κράτους προανήγγειλε τα ιδεατά χαρακτηριστικά της Ελλάδος τέσσερεις αιώνες πριν από την Εθνεγερσία του 1821⁹ και χαρτογράφησε τη δυναμική διαδικασία με την οποία ένας προ-εθνικός λαός ανυψώνεται σε Έθνος μέσω της πολιτικής χειραφέτησης¹⁰. Κατά το διάστημα της παρα-

6. K. Roth, *Ιστορία του Βυζαντινού Πολιτισμού*, μτφρ. Ν. Γ. Σβορώνος, Εκδ. Αετός, Αθήνα 1949, σσ. 93-4.

7. Π. Κ. Χρήστου, *Οι περιπέτειες των εθνικών ονομάτων των Ελλήνων*, Εκδ. Κυρομάνου, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 129-38.

8. Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 65.

9. Ν. Σβορώνος, στο ίδιο, σ. 78-9. Α. Μπαρτζελιώτης, *Ο Ελληνοκεντρισμός και οι κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Πλήθωνος*, Αθήνα 1989, σσ. 36-41.

10. Ν. Ρ. Peritore, «The Political Thought of Gemistos Plethon: A Renaissance Byzantine Reformer», *Polity* 10 (1977), 172-88.

μονής του στην ιταλική χερσόνησο ως μέλος της βυζαντινής αποστολής στη Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας μετέφερε εκεί την ιδεολογική σκευή του, η οποία επηρέασε καταλυτικά τη σκέψη του Marsilio Ficino και του Pico della Mirandola, που θεωρούνται οι πατέρες της δυτικής Αναγέννησης. Έτσι, ο Πλήθων ως φορέας των βυζαντινών πνευματικών αναγεννήσεων συνέβαλε καθοριστικά στο ιταλικό *Rinascimento*¹¹.

Ο 18ος αιώνας υπήρξε ο καμβάς που πάνω του η Ιστορία ζωγράφισε την ανατολή του εθνισμού. Στη μακρά εποχή των κινημάτων και των επαναστάσεων οι λαοί της Δυτικής Ευρώπης μετέβησαν από την υποταγή στην κυρίαρχη συγκεντρωτική απολυταρχία προς την ενεργητική κατάφαση της ιδέας του Έθνους. Η έννοια του Έθνους-Κράτους είναι και η τελευταία ολοκληρωμένη πρόταση της ευρωπαϊκής πολιτικής φιλοσοφίας. Για τον Γάλλο της Πρώτης Δημοκρατίας δεν ήταν πλέον ο *Roi Soleil* που του προσέδιδε ετερόφωτη οντότητα, αλλά η ίδια η φύση του ως ελεύθερου πολίτη μιας ένδοξης χώρας που τον καθόριζε¹².

Στις 21 Ιανουαρίου 1793 ο Βασιλέας των Γάλλων¹³, ο «αγαπημένος υιός» της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, έχανε το κεφάλι του στην γκιλοτίνα. Κι ενώ στη Δύση ο «χριστιανικώτατος βασιλεύς»

11. A. Keller, «Two Byzantine Scholars and Their Reception in Italy», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 20 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1957), 363-70. P. O. Kristeller, «The Platonic Academy of Florence», *Renaissance News* 14 (1961), 147-59.

12. Για τις ρίζες και την εξέλιξη του γαλλικού εθνικισμού βλ. D. A. Bell, *The Cult of the Nation in France: Inventing Nationalism, 1680-1800*, Harvard University Press, Massachusetts 2003. Σχετικά με την εισαγωγή και την εξέλιξη της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα βλ. Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003.

13. Ο τίτλος του Γάλλου Μονάρχη μετεβλήθη το 1791 από Βασιλεύς της Γαλλίας και της Ναβάρρας (*Roi de France et de Navarre*) σε Βασιλεύς των Γάλλων (*Roi des Français*).

πέθαινε σαν τύραννος, στην Ανατολή, η Υψηλή Οθωμανική Πύλη έβλεπε με συμπάθεια τη δημοκρατική Γαλλία δίχως να ανησυχεί ιδιαίτερα για την πιθανότητα διάδοσης των επαναστατικών ιδεών στα εδάφη της¹⁴. Όμως, ο εθνισμός, αυτό το ελληνικό αντιδάνειο, ως *ex occidente lux*, θα έφθανε σύντομα όχι απλώς στις θύρες της αλλά στα σπλάχνα της και σαράντα, περίπου, χρόνια μετά τον αποκεφαλισμό του Λουδοβίκου ΙΣΤ', στα νότια της οθωμανικής επαρχίας της Ρούμελης θα δημιουργείτο ένα αμιγώς εθνικό κράτος, το πρώτο της Βαλκανικής.

Τα δεκάδες επαναστατικά κινήματα, που ξεκίνησαν σχεδόν αμέσως μετά την κατάλυση της «φιλοχρίστου βασιλείας» το 1453, είχαν προετοιμάσει το έδαφος για τη Μεγάλη Επανάσταση του Γένους¹⁵, τις ρίζες της οποίας εντόπιζε ο Διονύσιος Ζακυθηνός στον κύκλο παραδόσεων και ιδεών που είχε δημιουργηθεί μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους¹⁶. Έτσι, το επαναστατικό κήρυγμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού περιείχε όλη την πρόδρομη πείρα των αγώνων των Χριστιανών για ελευθερία, τις θέσεις και τις διαπιστώσεις των Ελλήνων λογίων μαζί με τις νεώτερες ιδέες της ευρωπαϊκής Εποχής των Φώτων.

Όμως, οι λαοί της Βαλκανικής που κινούνταν προς την εθνική ολοκλήρωση επιθυμούσαν η ιστορική ιδιοπροσωπία τους να εκφράζεται και θρησκευτικά. Αυτή η διάθεση οδήγησε τους Ορθοδόξους σε βίαιους εθνικούς ανταγωνισμούς στα εδάφη των

14. P. Firges, *French Revolutionaries in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford 2017, σσ. 1-3.

15. Βλ. Δ. Σούτσος, *Τα επαναστατικά κινήματα του σκλαβωμένου Ελληνισμού 1453-1821*, Εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1977. Α. Βακαλόπουλος, *Πρώτοι απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων κατά την Οθωμανοκρατία (1453-1669)*, Εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2000.

16. Δ. Ζακυθηνός, «Η Βυζαντινή Ιδέα και η Ελληνική Επανάσταση», *Νέα Εστία* 37 (1945), 226.

αυτοκρατοριών και στους τύπους μετανάστευσης. Η Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, που έβλεπε το *Γένος των Χριστιανών* να διαιρείται σε σπαρσασόμενες εθνότητες, συνεκάλεσε την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο του 1872, στην οποία οι αρχαίες Καθέδρες της Ανατολής καταδίκασαν τον φυλετισμό ως αντίθετο προς την ευαγγελική διδασκαλία και το θείο πολίτευμα της Εκκλησίας. Από την άλλη, τα νέα εκκλησιαστικά κέντρα των εθνικών κρατών προσπάθησαν να συγκεράσουν την Ορθόδοξη θεολογία και την πολιτική ιδέα της εθνικής χειραφέτησης.

Αμυχανία υπήρξε ακόμη και μεταξύ των ομογενών εκκλησιαστικών κέντρων, όπως φάνηκε κατά την εικοσαετία του ακήρυκτου «ελλαδικού σχίσματος», το οποίο έληξε με έναν νομοκανονικό συμβιβασμό που ικανοποιούσε οριακά και τις δύο πλευρές. Από εκεί και πέρα η Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος επεξεργάστηκε και εξέφρασε τον δικό της θεολογικό λόγο, επικονιάζοντας την Παράδοση της Ορθοδοξίας με τα καταστατικά στοιχεία της εθνικής ιδεολογίας.

Ο Ρωμαιοκαθολικός Αρχιεπίσκοπος της Βοστώνης Richard Cushing δημοσίευσε τον Ιούλιο του 1948 στο τέταρτο τεύχος της *Επιθεώρησης Ατομικών Επιστημόνων* ένα εκτενές άρθρο με τίτλο «Μία πνευματική προσέγγιση στην ατομική εποχή»¹⁷. Στο κεφάλαιο του άρθρου που αφορούσε τους Αγίους, ο Cushing εξέθετε με συνοπτικά θεολογικά επιχειρήματα την αξία του παραδείγματος τους για το σύνολο των πιστών και κατέληγε σε ένα ενδιαφέρον θεολογικό και συνάμα κοινωνιολογικό συμπέρασμα: «Ένας άγιος σε μία εποχή μπορεί να κάνει όλο το πλαίσιο ζωής αυτής της εποχής ποιοτικά διαφορετικό. Ένας άγιος μπορεί συχνά

17. R. J. Cushing, DD (Archbishop of Boston), «A Spiritual Approach to the Atomic Age», *Bulletin of the Atomic Scientists* 4 (Ιούλιος 1948), 222-4. Για βιογραφικά στοιχεία του Καρδινάλιου Cushing βλ. J. Dever, *Cushing of Boston: A Candid Portrait*, Boston 1965.

να απελευθερώσει μία ολόκληρη γενιά ανθρώπων». Αυτή η αποτροπή του μετέπειτα Καρδινάλιου, εντός ή εκτός της θεολογικής της βάσης, εφαρμόζει σχεδόν συντετηρημένα στην περίπτωση των επονομαζόμενων «εθνικών αγίων», της αγιολογικής κατηγορίας, η οποία πέραν της ενδο-εκκλησιαστικής αξίας των συνισταμένων της παρουσιάζει άμεση συνάρτηση με τη σημειολογία της συλλογικής ιστορικής προβολής και της αλυτρωτικής διεκδίκησης.

Η ιεροποίηση του εθνικού και η εθνικοποίηση του ιερού υπήρξαν παράλληλες τάσεις, που χαρακτήρισαν το θρησκευτικό φαινόμενο λαών με ολότελα διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, συντείνοντας στην απόδειξη του ισχυρισμού του Émile Durkheim ότι η θρησκευτική εμπειρία βασίζεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές, συλλογικές πρακτικές, οι οποίες τονίζουν στον άνθρωπο την έννοια του ανήκειν, της κοινωνικής αλληλεγγύης¹⁸. Αυτές, όμως, οι παλαιές τάσεις όχι μόνον συνέχισαν να υπάρχουν στους νεότερους χρόνους αλλά, όσον αφορά τους βαλκανικούς λαούς, ενδυναμώθηκαν με την εθνικιστική έξαρση, που καρποφόρησε στη Χερσόνησο του Αίμου τον 18ο και τον 19ο, κυρίως, αιώνα. Ο Δημήτρης Τζιόβας παρατηρεί, στηριζόμενος σε παλαιότερο άρθρο του Paul de Man¹⁹, ότι η Νεωτερικότητα και η Ιστορία φαίνονται καταδικασμένες να συνυπάρχουν σε μία σχέση που όσο πιο ριζική είναι η απόρριψη κάθε τι παρελθοντικού, τόσο μεγαλύτερη είναι η εξάρτηση από το παρελθόν²⁰.

18. S. Hall-Bram Gieben, *Η διαμόρφωση της Νεωτερικότητας*, μτφρ. Θ. Τσακίρης και Β. Τσακίρης, Σειρά Κοινωνικές Επιστήμες, Εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 2003, σ. 358.

19. P. de Man, «Literary History and Literary Modernity», στο *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*, Methuen 1983, σσ. 142-65.

20. Δ. Τζιόβας, *Ελληνισμός και Νεωτερικότητα. Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον μεσοπόλεμο*, Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2006, σσ. 35-6.

Η προοπτική της εθνικής χειραφέτησης δημιούργησε στους χριστιανικούς λαούς της Οθωμανικής Αρχής την ανάγκη εύρεσης εθνικών προτύπων, ηρωικών μορφών, που θα λειτουργούσαν ως παραδείγματα αγώνα και θυσίας για την απελευθέρωση και, μετέπειτα, για τα εθνικά ιδανικά. Η συμφυΐα της Ορθόδοξης Πίστης με την εθνική ταυτότητα στάθηκε καίρια θέση όλων των πρώιμων βαλκανικών εθνισμών²¹ και στην κατεύθυνση αυτή οι τοπικές πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές, μέσω της αναδείξεως «εθνικών» Αγίων (με την ανάδυση σε ηγεμονικά σχήματα του παρελθόντος ή με τη χρήση σύγχρονων παραδειγμάτων), έθεσαν τους πνευματικούς οδοδείκτες για την πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης²². Σε αυτό το σημείο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Σερβίας, η οποία μόνον την περίοδο του μεσοπολεμικού Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας προέβη στην αγιοκατάταξη τριάντα Σέρβων εθνικών Αγίων²³.

21. Ο Hans Kohn, ένας από τους διαπρεπέστερους θεωρητικούς του Εθνισμού, τον περιέγραψε ως «μίαν αντίληψη, που διαπερνά την πλειοψηφία ενός λαού, ο οποίος αναγνωρίζει το έθνος-κράτος ως την ιδανική μορφή πολιτικής οργάνωσης και την εθνικότητα ως πηγή της δημιουργικής πολιτιστικής ενέργειας και της οικονομικής ευημερίας». H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, Macmillan, New York 1961, σ. 16. Κλασικός παραμένει ο μαρξιστικός ορισμός του Έθνους από τον I. B. Στάλιν: «Έθνος είναι η ιστορικά διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων, που εμφανίστηκε πάνω στη βάση της κοινότητας της γλώσσας, του εδάφους, της οικονομικής ζωής και της ψυχροσύνθεσης που εκδηλώνεται στην κοινότητα του πολιτισμού». I. B. Στάλιν, «Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα», στο *Απαντα I. B. Στάλιν*, Τόμ. Β' (1907-1913), Εκδ. Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 1952, σ. 402.

22. Βλ. I. Πέτρου, *Εκκλησία και πολιτική στην Ελλάδα (1750-1909)*, Εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 180-1.

23. V. Perica, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, Oxford 2002, σ. 8, όπου και παράθεση απόψεων Γιουγκοσλάβων ιστορικών για το θέμα των εθνικών αγίων.

Η φιλοτιμία της παρούσας μελέτης έγκειται στην εξέταση των περιπτώσεων δύο εμβληματικών μορφών Εθνομαρτύρων, τους οποίους η Εκκλησία της Ελλάδος κατέταξε στις αγιολογικές δέλτους της. Πρόκειται για τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' και τον Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο. Οι δύο αυτοί εκκλησιαστικοί άνδρες προσωποποίησαν στη συλλογική συνείδηση τα δύο σημαντικότερα γεγονότα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας: την Επανάσταση του 1821 και τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Σκοπός μας είναι η ανάδειξη, μέσα από τις πηγές, της θεολογικής θεμελίωσης της αγιότητας των δύο προσώπων, και, συνάμα, του εκκλησιαστικού, επιστημονικού ή πολιτικού λόγου που αρθρώθηκε προς υπεράσπιση ή καταδίκη της αγιοκατατάξεώς τους. Η μελέτη, παράλληλα με τη θεολογική, συμμερίζεται την κοινωνιολογική και την ιστορική μέθοδο, μιας και η αγιολογική γραμματεία όχι μόνον καταγράφει αλλά και εν πολλοίς δομεί το κοινωνικο-θρησκευτικό φαινόμενο²⁴.

Η παράθεση βιογραφικών πληροφοριών των δύο ανδρών αφορά μόνον στην τοποθέτησή τους στον ιστορικό χρόνο και στην πληρέστερη κατανόηση των κοινωνικών συνθηκών μέσα από τις οποίες ανεδείχθησαν σε εθνικά και θρησκευτικά σύμβολα. Η αποδοχή της αγιότητάς τους με βάση τον βίο τους αφορά στον εκκλησιαστικό οργανισμό που τους ανέδειξε και δεν μπορεί να τοποθετηθεί στο μικροσκόπιο της επιστημονικής έρευνας. Η Σύνοδος των Επισκόπων της κάθε τοπικής Εκκλησίας είναι αυτή που, αφουγκραζόμενη τη λαϊκή ευσέβεια, το *vox populi*, επικυρώνει επίσημα την αγιολογική τιμή ενός προσώπου, ή –κατά την άποψη

24. Για την κοινωνιολογική και ιστορική διάσταση των αγιολογικών πηγών βλ. S. Wilson (επιμ.), *Saints and their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, σσ. 1-41.

του λόγιου Μητροπολίτη Πατρών Νικοδήμου Βαλληνδρά– αυτή που μπορεί να προτείνει την αγιότητα προσώπων προς το πλήρωμα των πιστών²⁵. Ακόμη, όμως, και στη δεύτερη περίπτωση, ο λαός είναι αυτός που στη μυστική συνομιλία του με την Ιστορία θα παρωθήσει ή θα αφομοιώσει την αγιολογική τιμή τους, εντάσσοντάς τους στο ισχυρό κράτος της μνήμης.

25. Νικόδημος Βαλληνδράς (Μητρ. Πατρών), *Ασματική Ακολουθία του Αγίου Ιερομάρτυρος Χρυσοστόμου Μητροπολίτου Σμύρνης*, Εκδ. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1999, σ. 15.

Α.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ε΄ Ο ΕΘΘΙΝΟΣ ΜΑΡΤΥΡΑΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

*Ην μεν ουν ο του μάρτυρος λαός περιούσιος
Ιωάννης Σταυράκιος,
Λόγος εις τα θαύματα του αγίου Δημητρίου*

*εσύ 'σαι
ο νέος προφήτης
μέσα στην τάφρο των δικών σου λιονταριών
Νίκος Εγγονόπουλος,
Καφενεία και κομήτες ύστερα από τα μεσάνυχτα*

Η επαναστατική ανασύνθεση του Νεώτερου Ελληνισμού αποκρυστάλλωσε την αγιολογική της ποιότητα σε μία προσωπικότητα που συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά του ιδανικού εθνικού προτύπου των Ελλήνων, φέροντας τον κορυφαίο εκκλησιαστικό τίτλο της Οικουμενικής Αυτοκρατορίας –που επεβίωσε ως εθναρχικός στους *Κάτω Χρόνους*– και, ταυτόχρονα, το σημείο της θυσίας για τον αγώνα απελευθέρωσης των ελληνόγλωσσων Ορθοδόξων υπηκόων της οθωμανικής δεσποτείας. Η κεφαλαιώδης αυτή μορφή ήταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Ε΄.

Ο Γρηγόριος υπήρξε οντολογικό σύμβολο της ελληνικής εθνικής συνείδησης αλλά και του ίδιου του νεοπαγούς κράτους. Γνήσια ρωμείκη φιγούρα, σμιλεμένη κατά το πνεύμα των μεγάλων Αυτοκρατοριών της Ανατολής, εκκλησιαστικό ανάστημα της *Εθναρχίας* με την αρχοντική συνείδηση του παλαιού Φαναρίου, παρότι ανήκε στον κόσμο που υποχωρούσε βυθιζόμενος σε μία μακρά περίοδο ενδοσκοπησης, αναδείχθηκε σε κυρίαρχο σύμβολο του νέου κόσμου που με βία διεκδικούσε τη διαμελισμένη σάρκα του παλιού.

Ο κατά κόσμον Γεώργιος Αγγελόπουλος έχοντας λάβει ευρεία και στερεή μόρφωση βρέθηκε σε νεαρή ηλικία κοντά στον Μητροπολίτη Σμύρνης Προκόπιο, του οποίου διετέλεσε Αρχιδιάκονος και, κατόπιν, Πρωτοσύγκελλος. Μάλιστα, την εποχή εκείνη είχε προσωπική επαφή με τον «σοφό των Παρισίων» Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος σε επιστολή του προς φιλικό πρόσωπο στη Σμύρνη ζητεί να διαβιβασθεί η «προσκύνησις» του στον Πρωτοσύγκελλο Γρηγόριο²⁶, και λίγα χρόνια αργότερα αποστέλλει θερμό γράμμα στον ίδιο τον Γρηγόριο με αφορμή την αρχιερατική εκλογή του²⁷.

Έπειτα από την ανάρρηση του Προκοπίου στον Πατριαρχικό Θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως, ο Γρηγόριος εξελέγη Μητροπο-

26. Για μία επιτομή των σχέσεων Κοραή-Γρηγορίου βλ. Γ. Καραμπελιάς, *Κοραής και Γρηγόριος Ε΄, Κοινωνικές συγκρούσεις και Διαφωτισμός στην προεπαναστατική Σμύρνη (1788-1820)*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2009.

27. Στην επιστολή αυτή έγραφε ο Κοραής προς τον Γρηγόριο: «Πληρούται σήμερα εις την υμετέραν Πανιερότητα το ρηθέν, ότι τότε θέλει ευδαιμονίση η πόλις όταν “ή οι βασιλείς φιλοσοφήσωσιν ή οι φιλόσοφοι βασιλεύσωσι”. Της Σμυρναίων εκκλησίας το σκάφος, κυβερνόμενον από προεστώτα φιλόσοφον και την μέσην οδόν ευθυνόμενον, μακράν και από την Σκύλλαν της απιστίας και από την Χάρυβδιν της δεισιδαιμονίας, θέλει φθάσει εις τον λιμένα της σωτηρίας, όπου και ο Κυβερνήτης και οι κυβερνόμενοι θέλει απολαύσωσι την αμοιβήν, ο μεν της καλής οικονομίας, οι δε της υπακοής» Κ. Θ. Δημαράς κ.ά. (επιμ.), *Αδαμάντιος Κοραής, Αλληλογραφία*, Τόμ. Α΄, Εκδ. Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1963, σσ. 21-2.

λίτης Σμύρνης. Κατά την ποιμεναρχική διακονία του στην ιωνική πρωτεύουσα αντιμετώπισε την κρίση του 1788, μία λαϊκή εξέγερση, η οποία προκλήθηκε από τη δυσβάστακτη φορολογία, που είχε επιβάλει η Οθωμανική Αρχή, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις οικονομικές συνέπειες του ρωσο-τουρκικού πολέμου (1787-92). Ο Γρηγόριος τήρησε θετική έναντι των εξεγερμένων στάση, σε αντίθεση με τον Κοραή, ο οποίος μέσω επιστολών του συντάχθηκε με τη μεγαλοαστική εμπορική τάξη. Επίσης, ανήγειρε ως Ιερά Παλλάδια των Σμυρναίων τον Μητροπολιτικό Ναό της Αγίας Φωτεινής και τον μεγαλοπρεπή Ναό του Αγίου Γεωργίου.

Τον Μάιο του 1797, κατόπιν της παραίτησής του από Δέρκων Οικουμενικού Πατριάρχη Γερασίμου Γ΄, εξελέγη στην πρώτη πατριαρχική θητεία του, που διήρκεσε μόνον ενάμισι έτος, αφού το 1798 κηρύχθηκε έκπτωτος με Βεζυρικό Διάταγμα «ως ανίκανος εις διατήρησιν της των λαών υποταγής», και αποσύρθηκε στην αθωνική Μονή των Ιβήρων. Ωστόσο κατά το σύντομο αυτό χρονικό διάστημα κατάφερε να ιδρύσει ελληνικό τυπογραφείο για πρώτη φορά από την εποχή Κυρίλλου του Λουκάρεως. Επανεξέλεγη Πατριάρχης στις 23 Σεπτεμβρίου 1806 και παρέμεινε στην καθέδρα του έως τον Σεπτέμβριο του 1808, οπότε παύθηκε για δεύτερη φορά και εξορίσθηκε στη Μονή Μεταμορφώσεως της Πριγκίπου απ’ όπου το 1810 μετέβη στο Αγιώνυμο Όρος.

Η πλέον καθοριστική πατριαρχία του Γρηγορίου ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 1818 μετά την αναγκαστική παραίτηση του από Αδριανουπόλεως Πατριάρχη Κυρίλλου ΣΤ΄. Η τρίτη αυτή εκλογή χαιρετίσθηκε από τις προοδευτικές δυνάμεις του παροικιακού Ελληνισμού, οι οποίες θεωρούσαν τον Γρηγόριο φίλο της Παιδείας και των Γραμμάτων²⁸. Όντως, ο Πατριάρχης ασχολήθηκε εκτε-

28. Το φιλολογικό περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, που εξέδιδαν στη Βιέννη ο Θεόκλητος Φαρμακίδης και ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης έγραφε στο τεύχος της

ταμένα με τις εκπαιδευτικές υποθέσεις, ενώ έλαβε θέση και στη μεγάλη φιλολογική διένεξη μεταξύ Κοραή και Κοδρικιά, υποστηρίζοντας τον δεύτερο²⁹. Σίγουρα, όμως, το γεγονός που καθόρισε αυτήν την πατριαρχία του ήταν η έναρξη της Ελληνικής Επανάστασως κατά τους πρώτους μήνες του 1821.

Ο Γρηγόριος, παρότι είχε σχετική γνώση των κινήσεων του Υψηλάντη και των Φιλικών, δεν συμμετείχε ενεργά στο κίνημα³⁰. Η μερίμνά του αφού ξέσπασε η Επανάσταση ήταν η διαφύλαξη του Ορθοδόξου Γένους από τα οθωμανικά αντίποινα, αλλ' η ειμαρμένη θέλησε να είναι αυτός ο πρώτος που τα υπέστη. Όταν σε σύσκεψη του Διβανίου ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ απαίτησε από τον 103ο Οθωμανό Σεϊχουλισλάμη Çerkez Hacı Halil Efendi να επικυρώσει *fatwā* για τη γενική σφαγή των Ορθοδόξων, εκεί-

15ης Φεβρουαρίου: «Σπυδόμεν να κηρύξωμεν εις το Πανελλήνιον τα ευαγγέλια της από του αγιωνύμου όρους του Αθωνος μετακλήσεως του Παναγιωτάτου Πατριάρχου Κυρίου Γρηγορίου εις τον Οικουμενικόν Θρόνον της Κωνσταντινουπόλεως [...]. Εκ πείρας γνωρίζω ο σεβαστός ούτος πατήρ, ότι μόνη η παιδεία στερεώνει την θρησκείαν εις τα έθνη [...] φρόντισε κατά τας προλαβούσας εποχάς διά την διάδοσιν της Ελληνικής Παιδείας», σ. 113. 29. Π. Κοντογεωργακάκος, «Ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄ και η ελληνική παιδεία», *Εκκλησία* 33 (1956), 154-60. Κ. Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 353.

30. Άλλωστε ήταν πικρή η πείρα από παλαιά και πρόσφατα αποτυχημένα κινήματα, τα οποία είχαν επιφέρει τη σφαγή χιλιάδων Ορθοδόξων. Ο λαός της Ηπείρου τραγουδούσε για τον επαναστάτη Μητροπολίτη Λαρίσης Διονύσιο τον Φιλόσοφο: «Δεσπότη μου τι σήκωσες τον κόσμο στο σφερί / και ρήμαξαν τα Γιάννενα και ρήμαξεν ο τόπος, / μείναν τα σπίτια αδειανά, γέμισαν τα χαντάκια / κι' ο Τούρκος δεν απόσωσε να κόβη και να καίη; / Εδώ αρπάζουν κόρακες κι' εκεί οι Γιαουντήδες. / Δεν έχ' η μάννα πια παιδιά και τα παιδιά γονέους. / Κι' εσένα το τομάρι σου το στείλανε στην Πόλη, / να τρών' οι κόττες πίττουρα να νταβουλάν οι γύφτοι, / για να ξυπνάη η Τουρκιά να κάνη ραμαζάνι». Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμ. Γ΄ (Τουρκοκρατία [1453-1669] – Οι Αγώνες για την Πίστη και την Ελευθερία), Εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 347.

νος ζήτησε χρόνο για εξακρίβωση των γεγονότων και συναντήθηκε αρχικώς με τον ιατρό του Πατριάρχη, Αρχιμανδρίτη Διονύσιο Πύρρο, και έπειτα με τον ίδιο τον Γρηγόριο, τον Ιεροσολύμων Πολύκαρπο και άλλους επιφανείς Ορθοδόξους, οι οποίοι τον διαβεβαίωσαν ότι το Γένος και οι ταγοί του δεν είχαν καμίαν ανάμειξη στο κίνημα του Υψηλάντη. Ο Çerkez Halil τους προέτρεψε να προσκομίσουν στοιχεία αθωωτικά και βάσει αυτής της προτροπής συντάχθηκαν στα Πατριαρχεία αναφορά προς τον Σουλτάνο στην τουρκική γλώσσα –όπου δηλωνόταν από 49 επιφανείς Φαναριώτες η άγνοια του Γένους για τα γεγονότα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών– και το «αφοριστικό» του κινήματος³¹.

Εν τω μεταξύ, ο Σφραγιδοφύλαξ (*nisancı*) Mehmet Sait Halet Efendi, διαθέτοντας μεγάλη επιρροή στην Αυλή, ωθούσε τον Σουλτάνο να προχωρήσει στην εξολόθρευση των Ρωμιών. Σε επακολουθήσαν ανακτορικό συμβούλιο ο Çerkez Halil, παρουσιάζοντας την αναφορά και το «αφοριστικό», απαίτησε να τηρηθεί η επιταγή του Κορανίου που απαγορεύει να τιμωρούνται αθώοι στη θέση ενόχων³², και αρνήθηκε να συναινέσει στη σφαγή. Αυτή η άρνηση τον οδήγησε στην έκπτωση από το ανώτατο

31. Γ. Π. Αγγελόπουλος, *Τα κατά τον αιόδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄*, Τόμ. Α΄, Παρά τω Εθνικώ Τυπογραφείω, Εν Αθήναις 1865, σσ. 50-1, 375-8. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σσ. 33-4. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, κατανοώντας τη δεινή θέση στην οποία είχε περιέλθει ο Πατριάρχης, έγραφε από το Κισνόβιο της Βεσσαραβίας στους αρχηγούς Πελοποννήσου: «Ο μεν Πατριάρχης, βιαζόμενος παρά της Πόρτας, σας στέλλει αφοριστικό και εξάρχους, παρακινώντας σας να ενωθήτε με την Πόρταν. Εσείς όμως να θεωρήτε ταύτα ως άκυρα, καθότι γίνονται με βίαν και δυναστείαν και άνευ θελήσεως του Πατριάρχου». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 36.

32. Στον στίχο 164 της 6ης σούρας του Κορανίου αναφέρεται: «Εκάστη ψυχή εαυτήν θα ωφελήση, ουδεμία θα φέρη τα βάρη της ετέρας». Κοράνιον, μεταφρασθέν εκ του αραβικού κεμμένου, μτφρ. Γ. Ι. Πεντάκης, Εκ του Τυπογραφείου Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 21886, σ. 111.

μουσουλμανικό αξίωμα και, ακολούθως, στην εξορία. Σύμφωνα με τουρκικές πηγές, ο Çerkez Halil εξορίστηκε με τη σύζυγό του Ziba Hanım στην Προύσα και, μετέπειτα, απομονώθηκε στο Αφιόν Καραχισάρ. Στην Προύσα, η Ziba Hanım, που κατηγορήθηκε μέσω σκευωρίας του Halet Efendi για φθοροποιό μαγεία, εκτελέστηκε και το σώμα της εξετέθη γυμνό. Όταν πληροφορήθηκε τα γεγονότα ο έκπτωτος αξιωματούχος, υπέστη αποπληξία και λίγο αργότερα πέθανε³³.

Στις 10 Απριλίου 1821 με την έκδοση δύο σουλτανικών φερμανιών ο Οικουμενικός Πατριάρχης κηρύχθηκε έκπτωτος και η Ενδημούσα Σύνοδος διατάχθηκε να εκλέξει αντικαταστάτη του. Την ίδια ημέρα, με έγκριση του νέου Σείχουλισλάμη Yasincizade Abdülvehhap³⁴, ο Γρηγόριος απαγχονίστηκε «έξω της πύλης» των Πατριαρχείων. Στην επιγραφή (*yafta*) που ανήρτησαν επ' αυτού ήταν γραμμένη η αιτία: «*Επειδή δε παντοχόθεν εβεβαιώθημεν περί της προδοσίας του, όχι μόνον εις βλάβην της Υψηλής Πύλης, αλλά και εις όλεθρον αυτού του ιδίου Έθνους του, ανάγκη ήτο να λείψη ο άνθρωπος ούτος από προσώπου της Γης, και διά τούτο εκρεμάσθη προς σωφρονισμόν των άλλων*»³⁵.

33. Ν. Ουζούνογλου, «Υψιστη τιμή στον Μάρτυρα Οικουμενικό Πατριάρχη Άγιο Γρηγόριο Ε΄ και ευγνωμοσύνη προς τον Σείχ-ουλ Ισλάμ Χατζή Χαλίλ Εφένδη», *Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών* 486 (Απρίλιος 2011), 1-2. Β. Topaloğlu et al. (επιμ.), *TDV islâm Ansiklopedisi*, Τόμ. ΙΕ΄, Εκδ. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, σσ. 250, 312.

34. Οι Τούρκοι ιστοριογράφοι και ερευνητές ως αιτία του απαγχονισμού αναφέρουν επιστολή του Πατριάρχη προς τον Τσάρο Αλέξανδρο Α΄ στην οποία του ζητούσε να αφανίσει το οθωμανικό κράτος. Η μαρτυρία για την ύπαρξη της επιστολής προέρχεται από τα *Απομνημονεύματα* του Κόμη Ιγνάτιεφ. Βλ. Μ. Müftüoğlu, *Yalan söylenen tarih utansini*, Τόμ. Γ΄, Εκδ. Çile Yayınevi, İstanbul 1975, σ. 109· Μ. L. İkiç, *Türk tarihi içinde Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve basından seçmeler*, Εκδ. Μ. L. İkiç, Konya 2001, σ. 25.

35. Σ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Τόμ. Α΄, Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταυιλόρου και Φραγκίσκου, Εν Λονδίνω 1853, σ. 105.

Η κήδευση του Πατριάρχη απαγορεύθηκε από τις οθωμανικές αρχές και ο νεκρός του καταποντίστηκε στον Κεράτιο. Μετά από πολλές περιπέτειες, ελληνικό πλοίο υπό ρωσική σημαία ανέσυρε και μετέφερε το λείψανο του Γρηγορίου στην Οδησό, όπου ο δήμαρχος, Κόμης Alexandre de Langeron κάλεσε τους Έλληνες παρόικους να το αναγνωρίσουν. Προκειμένου να ευπρεπισθεί ο νεκρός, με εντολή του Τσάρου Αλεξάνδρου Α΄, εστάλησαν στην Οδησό αρχιερατικά άμφια και μίτρα, που ανήκαν στον φιλέλληνα, μεταρρυθμιστή Πατριάρχη Νίκωνα. Κατόπιν αποφάσεως της Διοικούσας Συνόδου στις 19 Ιουνίου 1821 τελέστηκε η νεκρώσιμος ακολουθία από τον Αρχιεπίσκοπο Κισινάου Δημήτριο (Σουλίμα) και ακολούθησε ταφή εντός του Ιερού Βήματος του ελληνικού Ναού της Αγίας Τριάδος.

Η προσωπικότητα και, ίδια, η μαρτυρική τελευτή του Γρηγορίου Ε΄ γέννησαν αμέσως μίαν άνευ προηγουμένου φιλολογική παραγωγή που ευρύνετο από την κλασική μορφή της βιογραφίας έως το θεατρικό δράμα. Ο Διονύσιος Σολωμός σε επτά στροφές (132-138) του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* ορθογράφησε με τον απόλυτο τρόπο και την καθαρότητα της μεγάλης ποίησης την περίπτωση του Γρηγορίου, απέδωσε τη διάσταση της θυσίας, την απήχησή της στους επαναστατημένους και την εγγραφή της στον ψυχισμό των Ελλήνων.

*Όλοι κλαύστε· αποθαμμένος
Ο αρχηγός της Εκκλησίας·
Κλαύστε, κλαύστε· κρεμασμένος
Ωσάν νάτανε φονιάς.*

*Έχει ολάνοικτο το στόμα
Π' ώρες πρώτα είχε γευθή
Τ' Άγιον Αίμα, τ' Άγιον Σώμα·
Λες πως θε να ξαναβγή*